

*Моїм друзям, випускникам 1969 року
Селищанської середньої школи,
Тиврівського району Вінницької області*

Переднє слово

Подейкують, що видатному мовознавцю Володимиру Далю приносило величезне задоволення прослідкувати походження будь-якого вульгарного вислову, на кшталт «нажлуктився¹ до подиву» чи «засліпив баньки». А коли у нього виникала потреба знайти нові автентичні колоритні вислови, виїздив у віддалені села, де, на очах у чоловіків, які перебували у стані важкого похмілля, демонстративно розбивав кілька пляшок горілки. Учений після цього лише встигав записувати...

На підставі звичок Даля можемо припустити, що вислів «сирота казанська» він почув на колоритному казанському ринку, де на тлі величних мінаретів його, вочевидь, нахабно ошукав місцевий спритник. За тлумаченням мовознавця, «сирота казанська» — це в жодному разі не безбатченко, а «шахрай, який прикидається бідняком».

---

¹ Жлукто — у литовців дерев'яна посудина для зоління білизни. Жлуктити — золити у жлукті, у жаргоні — пожадливо і багато пити.

Услід за Далем подаємо власне поглиблене тлумачення, що послугує мініатюрним прологом до нашого роману.

Сирота казанська... Так у XVI — XVII століттях казали про татарських князків, які після завоювання Казанського царства хижим військом Івана Грозного, гірко жаліючись на свою долю, намагались отримати від російських царів усілякі поблажки. Щоб розжалобити самодержців, у своїх чолобитних мурзи слізно йменували себе сиротами.

Випробувану й до певної міри ефективну личину сироти одягнув на себе й один із головних персонажів нашого роману — капітан Альфред Редль, якого австрійський Генеральний штаб відрядив із розвідувальним завданням до Казані. Цей прихований для загалу факт не придуманий, він справді був у нашій прозаїчній історії. Залишилося тільки якомога повніше його описати, але не блідо, а приголомшливо — так, щоб завмирало серце й піднімалося сторч волосся, у кого воно є.

У жодній справжньої книги нема першої сторінки. Як шум струмка, вона народжується невідомо де і пливе, пливе...

1

Сюжет розвивався у помірному провінційному темпі з біблійною послідовністю. Спочатку було слово... і слово було імперське... і слово було про безпеку імперії. У Казанське губернське жандармське управління надійшов цілком секретний лист із Санкт-Петербурга, який за номером 233 від сьомого серпня 1898 року зареєстрували в журналі вхідних документів.

Але все за порядком. Кілька слів про окремих персонажів. Начальник Казанського жандармського управління полковник Микола Федорович Марк — не молодий і не старий, не худий і не товстий, невисокого зросту, рухливий, зі спокійними хитруватими очима за важкими окулярами в металевій оправі, колишній кавалерист, випускник Єлисаветградського кавалерійського юнкерського училища. Його сивоволоса голова зі широким лобом і великими вухами завжди зберігала ідеальний пробор. Трохи псували зовнішність хіба що нафабрени вуса, що стирчали, як у травні в ката.

Суть існування полковника — державні пристрасті задля гарантування безпеки імперії. Його кабінет на чотири вікна здавався величезним, напевне, через те, що був помірно заставлений ломбардним непотребом: громіздкий двотумбовий різьблений стіл із верхом, обтягнутим темно-зеленим сукном, глибоке крісло, оббите тисненою шкірою, приставний дубовий стіл зі стільцями для засідань, закриті коричневими портъерами вікна, на стінах — поясний портрет імператора, кілька

дешевих пейзажів місцевих художників і карта неосяжної Казанської губернії.

Вихований у лютеранській родині, полковник Марк не засвоїв російської звички відкладати важливі справи «на потім». Усівшись за стіл з письмовим приладдям із сірого мармуру, він, як завжди, з насолодою попиваючи духмяний чай із лимоном, одночасно сортував папери, відбираючи й відкладаючи найважливіші на сьогодні. За усіма прогнозами дії нинішнього дня мали розгортатись у провінційному темпі, з дратівливою повільністю.

— Ви хочете переглянути газети і листи, а потім прийняти поштмейстера, чи запросити його зараз? — обачливо довідався черговий жандармського управління підпоручик Ростислав Іонович Шамахов, який зайшов навшпиньках, ніби червонопокиий привид.

— Мені ніколи теревенити про дрібноту. Нехай поштмейстера прийме підполковник Корф.

— Виконую, — набрякла від горілки й переїдання пика зникла за дверима.

Полковник Марк педантично жив згідно з годинником. Неприпустима розкіш, на його думку, — забувати про час. Кожен день полковника мав строгий розпорядок, відповідно до якого працювали всі. Він прокидався о сьомій ранку, а о восьмій був уже на службі. Через тридцять хвилин приймав заступника і помічників, далі галерним рабом прицвяховано сідав за папери. Скільки думок проходило через свідомість полковника, скільки перемислено ситуацій і фактів, доки його руки були зайняті чорнильною роботою! О тринадцятій — обід, неодмінно вдома, у колі сім'ї. З чотирнадцятої до двадцятої — поточна робота.

...Полковник, сидючи у своїй улюбленій позі, робив голковим почерком помітки на сторінках якогось документа. Коли Микола Федорович мав гарний настрій, за читанням любив тихо щось наспівувати, хоча проблисків на слух у нього не

було ніяких. Нині до звичного напруження голосових зв'язок справа не дійшла. Наполегливий стукіт у двері завадив його ритуальному солоспіву. В отворі дверей з'явився ніс, а за ним і вся голова діловода жандармерії вахмістра Матвія Зотова.

— Дозвольте, ваше превосходительство, — гострі зіниці обережно, з озирками окинули кабінет.

— Невже приїхало щось новеньке, невідкладне?

— Воистину так. Звольте, ваше превосходительство, ознайомитися з цим терміновим папірусом, — він, схиливши розчесану на пробор голову, дістав із сап'янової течки пакет із застереженням «Особисто, цілком секретно, вручити у власні руки» й урочисто поклав його на стіл перед начальником. При цьому голову відхилив подалі, щоби, бува, Марк не винюхав перегару.

— Що у ньому?

— Ви маєте особисто розламати сургучики, — нагадав вахмістр ази таємного діловодства.

Марк, знявши важкі окуляри, дістав пенсне й узявся поспішно його протирати.

— Для важливих столичних паперів потрібен столичний вигляд, — мовив уже веселішим голосом.

Бентежна енергетика сухих казенних рядків, що їх створили столичні «кривульописці», місцями незграбна і з літературного погляду не найвищої проби. Слова не вирізнялися пишністю, кучерявістю стилю, багатством красивих епітетів і знаків оклику:

Начальнику Казанського губернського жандармського управління, його превосходительству полковникові Марку Миколі Федоровичу.

Для вивчення російської словесності в Казанську губернію скеровується підданий Австро-Угорської імперії, капітан Генерального штабу Альфред Віктор Редль, який отримав дозвіл од військового міністра,

його високопревосходительства генерал-лейтенанта Олексія Миколайовича Куропаткіна опановувати її в Казанському піхотному юнкерському училищі.

Прикмети Редля: 34 роки, середнього зросту, шатен, обличчя смугле, овальне, з дещо випнутими щелепами, лоб високий, очі уважні, вкрадливі, карі, ніс прямий, середньої довжини, вуха невеликі, приплюснуті, густі вуса пшеничного кольору, сивочолий.

Тривале перебування на території довіреної вам губернії Редль може використати для встановлення контактів із колишніми учасниками польського за-колоту й іншими особами, які становлять небезпеку для імперії.

На підставі викладеного уклінно прошу взяти іноземця під постійний і пильний нагляд, який не має бути для нього обтяжливим, про що рапортувати невідкладно. Ваші дії неодмінно мають бути узгоджені зі штабом Казанського військового округу.

*Товариш міністра внутрішніх справ,
командир Окремого корпусу жандармів
генерал від інфантерії Пантелеєв.*

Потираючи лоба, з олівцем у руці, полковник, вглядаючись у рядки неначе у зморшки, вчитувався в документ, намагаючись осмислити і впорядкувати прочитане. Думки рвалися, неначе нитка намиста.

— Сам Олександр Ілліч підписав. Це дуже важливо, — нарешті випустив полковник на волю перше, до непристойності пристрасне враження. Він ніби пестив поглядом генеральський підпис.

— Якщо сам Олександр Ілліч... — підтакнув вахмістр, повертаючи свій ніс за курсом слів полковника.

— Це все? — мовив дерев'яним голосом Марк, відкинувши голову на спинку крісла.

— До листа додано фото, що надійшло в окремому пакеті. Ось воно, — Зотов, схилившись, витягнув із течки світлину й виклав її на стіл. Із портрета на Марка гордо позиравав повнолиций пан з коротко стриженою, по-військовому головою, округлим підборіддям та невеличкими вусиками, які наїжачилися під прямим гордим носом. У темних очах ховалася вольова впертість, а капризні губи свідчили про ймовірну розбещеність.

— Схожий на постриженого пуделя, — прокоментував Марк. У його голосі звучали нотки здивування, а радше інтонації, які крокували в бік невдоволення.

— Воістину так, ваше превосходительство, — вкотре підтакнув вахмістр. — Вилитий шолудивий пес. — Він посміхнувся так широко, що можна було порахувати шість верхніх зубів.

Мабуть, порівняння Редля зі шолудивим псом було не випадковим, оскільки Зотов і сам мав не лише псячу зовнішність, а й псячу відданість Марку.

— Якого чорта австрійцю тут потрібно? Не дасть спокійно дожити до пенсії, — загарчав Марк, у якого раптом зіпсувався настрій — йому ніби щойно вкололи препарат, що стимулює агресію.

— Прошу накласти резолюцію кому доручаєте виконання, — безпристрасно нагадав Зотов, який і далі тримався непримітно, услужливо, як тримаються не пси, а професійні трунарі, й старався не дихати в бік начальника. Щоденне лікування похмілля було кращою частиною його служби.

Марк, пригальмувавши невдоволення, написав стандартну резолюцію й поставив вигадливий підпис із складним мереживом завитків і каракуль.

За звичкою він розписав документ своєму помічникові штабсротмістру Андрію Олександровичу Паламаренку, якого, попри надмірну імпульсивність, уважав надійним — таким, котрий поважає родину. Під терміном «родина» полковник розумів власну персону.

— Передай Андрію Олександровичу.

— Слухаюся! — вахмістр витягнувся. Його простувате обличчя раптом осяяла хитра посмішка, яку він поспішив приховати.

— Ще щось? Говори, не крути хвостом.

— Усе, ваше превосходительство.

— Чому щиріш зуби?

— Згадав, як учора п'яний купець Ніконов тицьнув дулю буфетникові Вотякову, — збрехав Зотов.

— І що тут смішного?

— А я, ваше превосходительство, сміюся завжди, коли є нагода. У землі лежать багато людей, котрі не сміються, хоч би й хотіли.

— Тобі палець покажи, і ти вже іржеш. Іди!

— А відсилати нічого не будете? А то я про всяк випадок узяв паличку сургучу й печатку.

— Сьогодні не буду.

Канцелярист Зотов із сяючими від задоволення очима пішов. Вахмістра чекала тепла компанія в буфеті на річковому вокзалі, де можна поліпшити настрої і доста попаякати. Здавалося, що в повітрі кабінету витає приправлена горілкою його неприродно бадьора посмішка.

Марк важко зітхнув. Жандармська служба висуває багато проблем. Вона нагадує політику. Для того, щоб зайнятися нею, необхідні порядні люди. Але в ній нема нічого, що могло б привабити порядних людей. Доводиться працювати з тими, хто, як кажуть, під руками. У такому випадку не варто сподіватися на якісь вагомні результати.

А наступного дня на додачу до листа зі столиці надійшов ще пакетик, на вигляд порожній, із примарною вагою. Але він усе-таки мав вагу, якій був зобов'язаний аркушикові паперу з підписом начальника штабу Окремого корпусу жандармів полковника Дмитра Петровича Зуєва. Він протягом семи років служив військовим агентом в Австро-Угорщині й знав,

як «город городити». Повний зміст нового документа Марк чомусь не повідомив підлеглим. Однак, судячи з того, як стрімко розгорталися події, слова там були без делікатного «уклінно прошу», а наказово сильними, не надто приємними, може, навіть і настільки перебільшеними, що аж дух забивало. Від посиленої уваги до таких документів, які містили гнітючу силу, змушуючи в думках повертатися до них, у Марка нерідко виникали завороти, переляк, нудота й утрата орієнтації в просторі й часі.

2

Із того маленького аркушика, що на друзки розбив самолюбство неквапливого полковника Марка і який, власне, вимагав од нього інтенсивніше гойднути постаментом, роздулася велика історія.

Полковник керував жандармським управлінням без глибокої програми, без глибоких думок, сподіваючись лише на інтуїцію, яка допомагала йому намічати найближчу мету. Зірок з неба не хапав, зате славився пунктуальністю. Полковник вимагав бездоганного виконання власних наказів. Він намагався змусити підлеглих поводитися не як їм заманеться, а як потрібно йому, начальникові.

Через годину після отримання куцого «листика» у просторому кабінеті полковника, за чорним дубовим столом з гострими кутами, якого поміж себе називали монастирським, на незграбних стільцях поважно розсілися чини жандармського управління, втупивши очі у свого начальника.

На чолі стола сидів, неначе на троні, полковник Марк, демонстративно заглибившись у ділові папери, тримаючи руку на телефоні, ніби виміряв на віддалі пульс Казанської губернії. Він, як завжди — чисто поголений, акуратно одягнутий, у

ретельно випрасуваному вбранні, у маніжці та комірцеві, білизна яких недосяжно відділяла його від підлеглих, котрі сиділи перед ним.

Десь над головою на одній ноті басовито гуділа велика муха. Полковник розшукав нахабу очима і простежив за траєкторією її руху. На обох щоках Марка від стримуваного роздратування проступили рожеві плями. Його рух повторив заступник начальника управління підполковник Володимир Сергійович Корф, обличчя котрого демонструвало повагу до начальника. Інші теж витягували шиї, як гуси на кукурудзу.

Перш ніж розпочати нараду, полковник, зашурхотівши паперами, нескромно висякався, щоб усі встигли помилуватися його білосніжним носовичком із мереживом.

— Дисципліна в нас ґрунтовно розхитана, — розпочав Марк звичну тему, актуальну для будь-якої наради.

— Наскільки я зрозумів, Миколо Федоровичу, ви хочете зробити важливе повідомлення, — підіграв начальнику Корф. Він був, як завжди, замкнутий, зосереджений, ніби обдумував щось надважливе.

— Ви, Володимире Сергійовичу, правильно мене зрозуміли, — сухо підтвердив полковник із кислотою посмішкою, за яку хтось прозвав його «Лимоном».

Підполковник Корф — добре вимуштруваний стройовий офіцер, офіцер від бога, походив із остзейських баронів. Після закінчення Пажеського корпусу був випущений підпоручиком у лейбгвардійський Павловський полк. «Потерся» у вищому товаристві, де залишив після себе славу хвацького гуляки й серцеїда. Його витурили з лейбгвардії за якийсь непорядний учинок, пов'язаний з картами. Проте формулярний список підполковника підтверджував жартівливу істину: «Швидко піднятого не вважають таким, який упав». Як пам'ять про лейбгвардію «павлон» Корф носив помпезний полковий знак з написом «Перемога при Прейсішейлау, 1807 рік».

Варто оцінити діяльність Корфа у світлі народної мудрості «Риба краще виглядає у воді, а людина на робочому місці». Підполковник не розумівся у техніці розшуку, в нього ніколи не було власних оперативних ідей, його найменше хвилювала істина. Взагалі, думки працювали за не відомим нікому законом.

Здавалося, що у Корфі зосередилися не найкращі людські риси: показна гордість, яка часто трансформувалась у пиху, гіпертрофоване самолюбство й егоїзм, заздрість до всіх і прагнення принизити тих, хто від нього залежав. Підполковник не поважав своїх колег по службі, мав звичку підсміюватися над ними. До одних ставився поблажливо, з презирством, інших ігнорував, третіх не любив, але побоювався.

Телефон у кабінеті підполковника не розхитував стін, тут ніколи не збирались оперативники, його письмовий стіл не був завалений паперами, а самого Корфа частіше заставляли за його улюбленим заняттям — вивченням реклами «Казанських відомостей». Іноді Корф, жахаючи Марка, коли інші жандарми, ніби загнані коні, гасали управлінням, відлучався у більярдну потренуватися чи розім'ятися на лаун-тенісі. Здавалось, іншого такого неробу годі знайти. Але, попри негативи, замасковані обачливістю, Корф давно повірив у свою зірку й у власне уміння керувати людьми.

Марк, який був великим майстром довго говорити, взявся у загальних рисах змальовувати ситуацію. Він підвівся з-за столу, як на стременах, і заговорив виразним, рівним голосом, ніби не зі звуків складав свою мову, а набирав її з літер і вимовляв, здавалося, все, аж до твердого знака.

Штабсротмістр Паламаренко, з приємними рисами обличчя, наповненого показністю та інтелектом, упіввуха слухав збиті формули інструктажу начальника, якого оцінював тверезо, з деякою зневагою, думаючи про своє. Відчував себе розбитим — виснажився, вихудів за кілька місяців напруженого слідства у справі есера Михайлова.

— Андрію Олександровичу, звольте, будьте ласкаві, підійти до мого столу і просвітити нас, так би мовити, про плани й заходи, — відірвав Паламаренка від поточних думок украдливий голос начальника.

— Які плани? Які заходи? Яка модель? Я лише годину тому отримав документ, що ви розписали до виконання, — мовив Паламаренко скептичним тоном, ніби піддаючи сумніву загальноприйнятую точку зору. Скепсис на його обличчі був навіть тоді, коли він намагався висловити повагу до начальства.

Серед офіцерів перебігло деяке пожвавлення. Марка не те що не поважали, а не сприймали його всерйоз. Подібна заява здатна була збентежити кого завгодно, тільки не Марка.

— Які плани? Неперевершене запитання, але, з вашого дозволу я, мабуть, не буду на нього відповідати, — спрацювала іронія начальника. — Однак, Андрію Олександровичу, звольте просвітити нас.

Відчувши, що Марк вчепився у нього, як кліщ, штабс-ротмістр неохоче підвівся й попрямував до начальницького столу. Ніхто не псує настрою гірше, ніж начальник. У його кабінеті навіть меблі ставлять підніжки та змушують дивитися на речі по-іншому.

Паламаренко добре володів словом. Тренував себе ще з юнкерського училища. Домігся, що його мова не була пташиним цвірінканням — багато звуків і нічого не зрозуміло, а відзначалась образністю. Зітхнувши, він заговорив про те, що могло зацікавити полковника:

— Для нас приїзд іноземця — модель відсутності моделі.

— Щось не второпаю ваших метафор... А все ж таки, який план? — мовив із притиском.

— Такий, як завжди. Підставимо іноземцю нашу спокусливу Лолу.

— Вашу фарфорову лялечку? — мало не просльозився Марк, нагородивши його поглядом, що не піддавався роз-

шифруванню. Взагалі-то він був людиною чутливою і коли говорив про взаємини двох статей, то трепетав.

— Запевняю, що вона і справді загадкова жінка. А, як відомо, найбажаніша жінка та, котра тобі не належить, — вніс глумливі нотки Паламаренко.

— Так, вона принаadne створіння — справжнє янголятко, грає на фортепіано, співає...

— Доки не захопитесь якимось чоловіком і не зап'є, — зі знанням справи доповнив підполковник Корф.

— І таке траплялося, — зітхнув Паламаренко. — Адже вона жінка... слабка, і не для неї написана логіка. Однак вона прочитує чоловіків, неначе книгу.

— Жінки — рабині власних емоцій. Вони схильні придумувати історії, в яких самі грають головні ролі. Напевне, історію з яблуком придумала Єва, — відкрив змагання з ерудиції Корф.

— А історію з раєм — Адам, — шпигонував Паламаренко.

— Андрію Олександровичу, не богохульствуйте, — втрутився Марк із ненатуральною поспішністю. — Ви ж люди православні, а не якісь іновірці.

— Наскільки порочним може бути розум жінки... — із зарозумілістю підливав олії у вогонь Корф.

— У Лоли є й інші особливості, але нині не варто у них заглиблюватися, — спробував зупинити Корфа Паламаренко.

— Натякаєте, що вона може відмовити у нашій просьбі, — добивався чіткості Корф.

— Вона вільна.

— Хочє сказати, що вона вільна настільки, що нема куди?

— Просто попереджаю, що агентка може вийти за межі наших завдань.

— Це все? — зупинив їхню небажану полеміку Марк.

— Поки що все, а далі як піде, — стомлено мовив Паламаренко. У кабінеті було надто душно, надто обтяжливо,

аби ще щось збрехати. Він дав зрозуміти, що сказав усе, що зміг зметикувати на даний момент.

— Дякую за ідею. Сідайте, Андрію Олександровичу, сідайте, — махнув рукою полковник.

«Недурний оперативник, — заздрісно подумав Корф, супроводжуючи очима штабсротмістра. — Недарма прослужив десять років у жандармерії. Далеко піде. Хоча зайва прямота його губить. Зовсім не обов'язково озвучувати те, що думаєш».

Поручик Чхеїдзе — високий, худорлявий, з видовженим обличчям, із тоненькими, ніби пацючі хвостики, гостро задерними вусами та з виразними чорними мигдалевими очима, від яких захлиналися жінки, дрімав і ледь чутно сопів. А коли людина відчуває себе немов у сні, значить, скоро прокинеться.

— Поручику Чхеїдзе! Мріємо чи перебуваємо у стані присутності на цій нараді? — спробував привести його до тями Марк.

— Не зрозумів...

— Тепер ваша черга, Іраклію Вахтанговичу.

Настовбурчені вуса Марка сердито повернулися в бік поручика, ніби бажаючи посадити його на роги. Мало не щоденне «виховання» непокірного, яскравого, мов роман, Чхеїдзе дарувало полковнику задоволення чи не найбільше, навіть більше, ніж виправлення помилок у російській орфографії, над якими він також час од часу глузував.

Марк, який усе життя мріяв бути титулованим, отримував задоволення бачити ображений вираз обличчя «князика». На ньому випробовував свою волю.

Показний, чепурний, мовби фазан, Чхеїдзе увесь був зтягнутий у вишукано оригінальну уніформу, все у ньому кокетливо-войовниче та відважне. Він, наче примхливе дитя з багатой родини, яке ніколи не зміниться, культивував у собі зверхність, фантастичну впертість і неприборканість.